

Нові дані про бондарихінську культуру

Наприкінці бронзового віку східні райони українського Лісостепу населяли племена бондарихінської культури. Вперше її пам'ятки відкрито на Сіверському Дінці¹, потім на Осколі² і ще в ряді пунктів басейну Сіверського Дінця³ та Ворскли⁴. Окремі знахідки бондарихінської кераміки траплялись також на Сулі і Десні⁵. Нагромадження і вивчення матеріалу дали можливість розв'язати певні проблеми культури, однак деякі питання історії бондарихінських племен потребують уточнень і дальших розроблень. Це стосується насамперед території, поховального обряду, контактів з носіями інших культур. Дослідження нових пам'яток в останні роки у південних і південно-західних районах Лісостепу дещо висвітлюють ці питання. На деяких аспектах питань і зупинимось в даній статті.

Щодо визначення території бондарихінської культури, то залишаються нез'ясованими її кордони. Д. Я. Телегін на першому етапі вивчення обмежував поширення бондарихінської культури басейном Сіверського Дінця⁶. Б. А. Шрамко локалізував її в лісостеповій частині Сіверського Дінця⁷. В. А. Іллінська відзначала її поширення на більш північні райони, майже до Десни⁸. Недостатня вивченість культури змушувала окреслювати територію цієї культури досить умовно. Так, деякі дослідники до неї включали значну частину лівобережного українського Полісся, північно-східну частину лівобережного Лісостепу, а західний кордон проводили по Дніпру⁹. Більш конкретні кордони поширення цієї культури запропоновані в останній праці С. С. Березанської, де вони проводяться таким чином: західна — по Сулі, північна — по верхів'ях рік Ворскли і Сейму, південна — по кордону Лісостепу¹⁰. Проте ці кордони, встановлені за відомими зараз пам'ятками, очевидно, не можна вважати остаточними. Доказом цього є нові пункти з бондарихінською керамікою, які дозволяють вже зараз, якщо не кардинально змінювати, то в усякому разі уточнити відомі рамки цієї культури. Для з'ясування північного і східного кордонів, особливо неясного, важливими є знахідки кераміки, аналогічні бондарихінським, на поселеннях в Курській і Воронежській областях¹¹, а також наявність бондарихінської кераміки у колекції з поселення поблизу с. Капітанове на Айдарі. Дослідженнями останніх років на поселенні в уроч. Лиманське озеро в Артемівському р-ні Донецької обл.¹² відсунуто південно-східний кордон. Уточненню південного і південно-західного кордону бондарихінської культури сприяли роботи експедиції Дніпро-Донбас ІА АН УРСР під керівництвом Д. Я. Телегіна * в 1970—1975 рр., яка проводила обстеження р. Орелі, лівої притоки Дніпра. На деяких пунктах (с. Бузівка, Заплавка, Велика Козирщина) трапилась бондарихінська кераміка. В двох пунктах, поблизу сіл Залінійне і Гупалівка, виявлено поселення з більш виразно висловленим культурним шаром.

1. Поселення поблизу с. Залінійне Зачепилівського р-ну Харківської обл. розташовано на правому березі р. Орелі. Воно знаходилось на піщаній дюні площею 1,5 га, витягнутій у північно-західному напрямі. Розкопки не проводились. На поверхні зібрано кілька десятків фрагментів типових для бондарихінської кераміки тонкостінних посудин з добре заглаженою поверхнею.

2. Поселення поблизу с. Гупалівка Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл. розміщене на лівому березі р. Орелі, в поймі річки на невеликому підвищенні (4 м над літнім рівнем води) площею приблиз-

---

* Висловлюю подяку Д. Я. Телегіну за люб'язний дозвіл опублікувати матеріали експедиції.

но 200 м², де було виявлено матеріали бондарихінської культури. Однак будь-яких компактних скупчень, в яких можна було б вбачати житла, не знайдено. На поселенні визначено два культурних шари, не розділених стерильним прошарком. В нижньому шарі переважає кераміка зрубної культури, а у верхньому, в змішаному стані, — кераміка бондарихінської і чорноліської культури*.

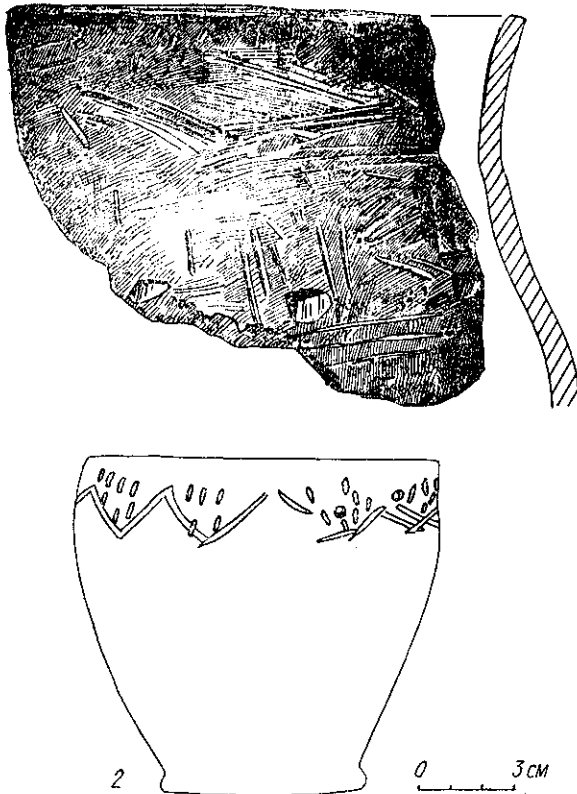

Рис. 1. Бондарихінська кераміка.

Серед форм виділяються горщики з слабо опуклим тулубом, злегка відігнутими вінцями і слабо позначеною шийкою (рис. 2, 10). Вінця заокруглені або прямо зрізані. Окремі вінця мають потовщення з зовнішнього боку. Приблизно одна третина кераміки орнаментована. Орнамент бідний і одноманітний, складається з пальцевих вдавлень або насічок по зрізу вінця (рис. 3, 1, 3). При розташуванні вдавлень близько одне до одного край вінця стає гофрованим (рис. 3, 2). Поодинокі рядки пальцевих вдавлень або насічок покривають шийку і плічка посудини (рис. 2, 8, 3, 4). Частина посудин прикрашена під вінцями валиками, гладкими або розчленованими (рис. 2, 1, 9). Техніка виконання валика дуже недбала.

У деяких формах посуду і орнаменту відчувається вплив зрубної кераміки, що відзначала В. А. Іллінська¹³. Трапилось кілька посудин банкуватої форми з прямими, злегка розширеними догори стінками. Їх орнамент більш різноманітний. Вони прикрашені узором з парних навскісних стрічок, які при переплітінні утворюють ромби і трикутники, зигзагоподібними стрічками під вінцями, смугами, утвореними з горизонтальних насічок, розміщених у середній частині посудини.

В цілому описана кераміка має аналогії в багатьох поселеннях бондарихінської культури, зокрема таких, як Бондариха, Оскільське, Шмарівка¹⁴.

* Про чорноліську кераміку докладніше див. в кінці статті.

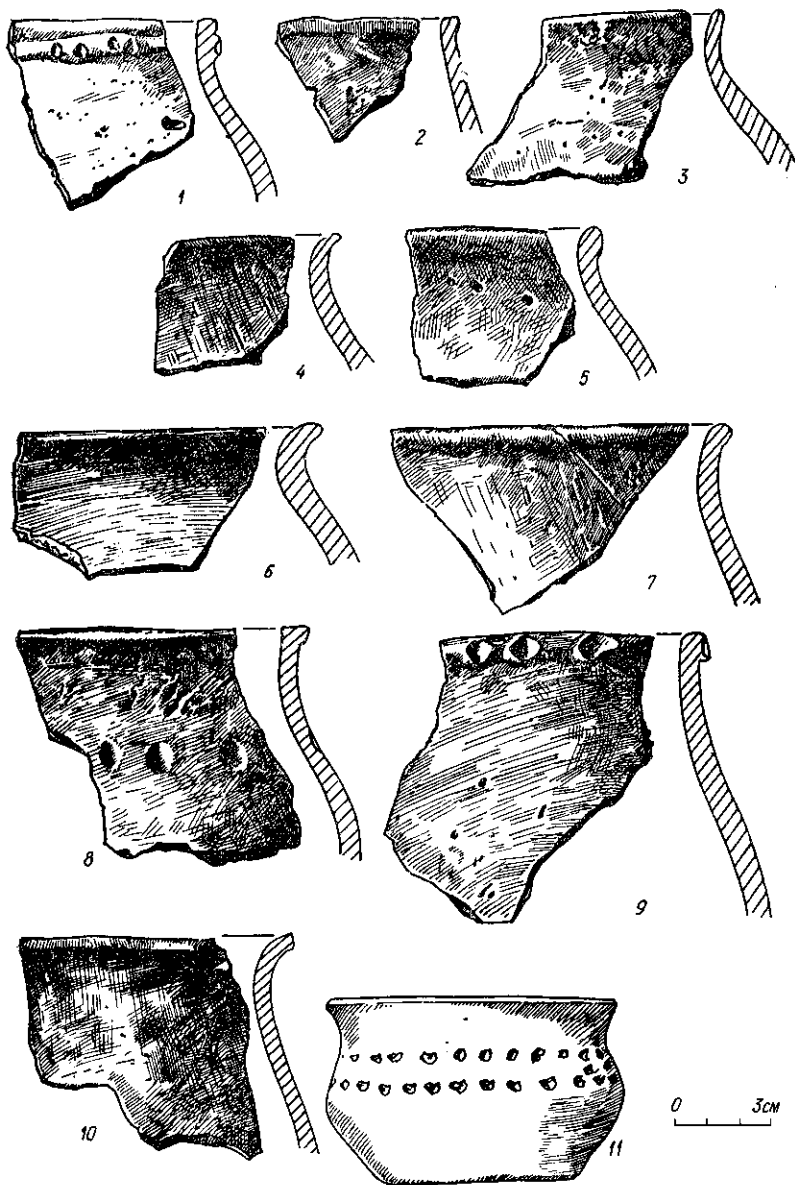

Рис. 2. Бондарихінська кераміка.

Відкриття пам'яток бондарихінської культури на Орелі дозволяє говорити про територію її поширення до Орелі, яку можна вважати південно-західною межею цієї культури, тому що південніше бондарихінські пам'ятки відсутні. А на сході її територія мабуть доходила до Дону (рис. 4).

Крім поселень, експедиціями Дніпро-Донбас та Донецького краєзнавчого музею виявлено кілька поховань, які, мабуть, можна віднести до бондарихінської культури.

Поховальний обряд цієї культури вивчений ще недостатньо. Розкопано лише один ґрунтовий могильник поблизу с. Тимченки Зміївського (зараз Готвальдівського) р-ну Харківської обл.¹⁵ У могильнику досліджено вісім поховань в ямах круглої або овальної форми діаметром 0,3—0,6 м і глибиною 0,3—0,6 м, які вмщували опалені кістки і фрагменти посуду. Сліди ще двох могильників також з трупоспаленнями виявлено поблизу Харкова¹⁶. На підставі цих досліджень Ю. В. Буйнов зробив висновок, що поховальними пам'ятками бондарихінської куль-

тури є ґрунтові могильники з трупоспаленням¹⁷. Проте є підстави припускати, що трупоспалення було не єдиним поховальним обрядом у племен бондарихінської культури і що її носіям властивий також обряд трупопокладення.

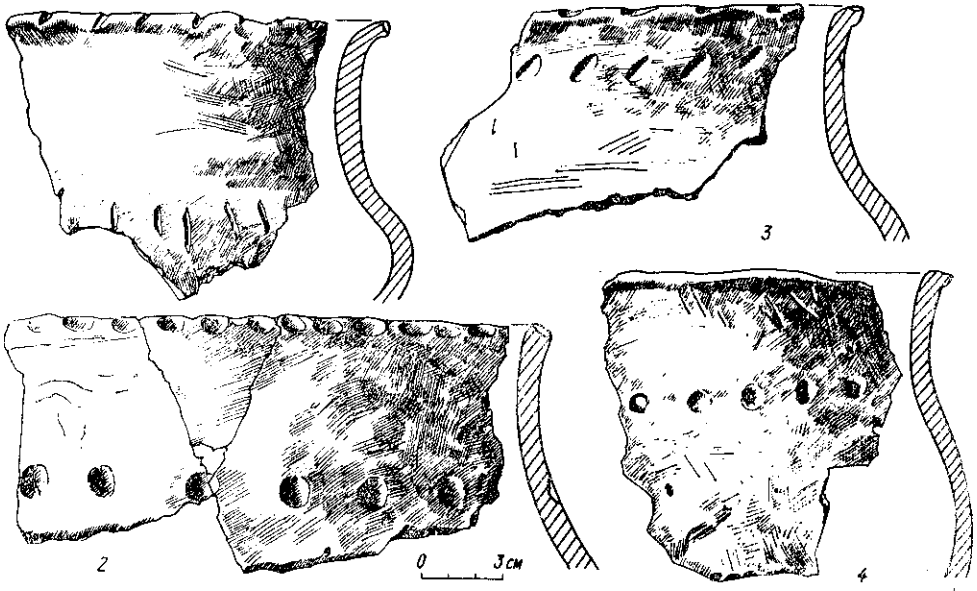

Рис. 3. Бондарихінська кераміка.

Відомо поховання з трупопокладенням, розкопане в кургані поблизу с. Чернетчина Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.¹⁸ Курган знаходився приблизно в 5 км від описаного вище поселення поблизу с. Гупалівка. Висота кургану 1,38 м, діаметр 40 м. Впускне поховання знаходилось у північно-східному секторі кургану на відстані 6 м від центру, в материковій ямі глибиною 0,47 м. Контури ями майже не простежувались. З цим похованням, мабуть, пов'язаний зольний прошарок, що перекривав його, який простежений в бровці кургану. Кістяк дитини було покладено в скорченому стані на правому боці, головою на південь. Положення рук залишилось не з'ясованим через погану збереженість кісток. Ноги зігнуті біля тазу під тупим кутом, в колінах — під гострим (рис. 5). Біля черепа стояла тонкостінна низенька посудина. Діаметр вінець 10, діаметр дна 6,5, висота 5,8 см. Вінець відігнуті назовні. На плічках нанесені два ряди дрібних наколів. Поверхня світло-коричневого кольору, підлощена (рис. 2, 11). Посудина, яка супроводжувала поховання, за формою, орнаментом і обробкою поверхні характерна для кераміки бондарихінської культури. Зокрема майже аналогічна посудина походить з поселення біля с. Тимченки¹⁹. До бондарихінської культури можна віднести і поховання з кургану поблизу с. Миколаївка Волинського р-ну Донецької обл.²⁰, споруджене в материковій ямі прямокутної форми (1,4×0,9 м) з заокругленими кутами, глибиною 0,9 м, орієнтованій по осі південь—захід—захід—північ—схід—схід. Зверху яму перекривала масивна доломитна плита прямокутної форми. В центрі ями лежав тонкий шар попелу з залишками кремації. Біля південної стінки ями стояла посудина банкуватої форми з трохи опуклим тулубом і відігнутими назовні вінцями. У верхній частині посудина орнаментована наколами у вигляді перекинутого трикутника — типового орнаменту бондарихінської кераміки. Нижче наколів прокреслено зигзаг (рис. 1, 2).

Розглянуті матеріали вказують на наявність двох видів поховального обряду: трупоспалення і трупопокладення, двох типів поховаль-

них пам'яток: ґрунтових могильників і курганів. Дуалізм поховального обряду не становить виключення, характерного лише для бондарихінської культури. Подібне становище відоме в деяких культурах пізнього періоду бронзового віку, як у степовій, так і лісостеповій смугах. Так, ґрунтові могильники з трупопокладенням і кургани з трупоспален-

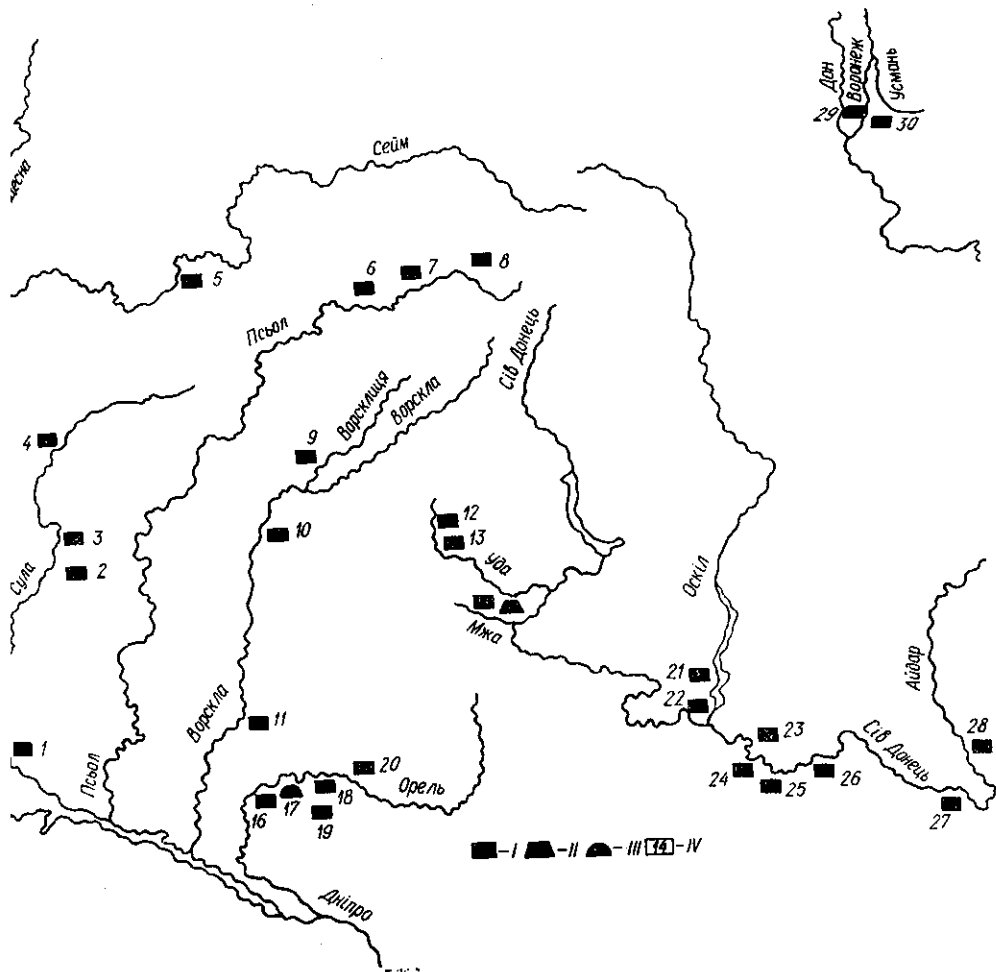

Рис. 4. Карта пам'яток бондарихінської культури.

I — поселення, II — ґрунтовий могильник, III — курган, IV — пункти;

1 — Воїнська Гребля; 2 — Засулля, 3 — Андрианівка, 4 — Бесідівка, 5 — Комарівка, 6 — Картамишеве, 7 — Гридасове, 8 — Бушмине, 9 — Ницаха, 10 — Хухра, 11 — Марки, 12 — Велика Данилівка, 13 — Шмарівка, 14 — Тимченки (поселення), 15 — Тимченки (ґрунтовий могильник), 16 — Гупалівка, 17 — Чернетчина, 18 — Бувівка, 19 — Заплавка, 20 — Залініє, 21 — Оскіл, 22 — Бондариха, 23 — Дробишеве, 24 — Брусівка, 25 — Діброва, 26 — Дронівка (уроч. Лиманське озеро), 27 — Кібікінське, 28 — Капітанове, 29 — Таврове, 30 — Рикань.

ням відомі в зрубній²¹, чорноліській²² культурах. Ґрунтові могильники з трупопокладенням і трупоспаленням є в лебедівській культурі²³. Тому припущення про наявність двох видів поховального обряду у бондарихінській культурі має право на існування. Поховальних пам'яток бондарихінської культури відомо дуже мало, тому лише нові знахідки і далі дослідження можуть його підтвердити або спростувати.

Пам'ятки бондарихінської культури на Орелі датуються на підставі стратиграфічних даних і порівнянні з матеріалами інших поселень цієї культури, де трапились датуючі речі. На Гупалівському поселенні шар з бондарихінською культурою залягає над шаром з матеріалами зрубної культури. Зрубна кераміка даного поселення відноситься до сабатинівського етапу, датованого XIV—XII ст. до н. е. Та-

ким чином, бондарихінське поселення тут виникло пізніше XII ст. до н. е. Вже відзначалось, що бондарихінська кераміка Орельських пам'яток знаходить аналогії в матеріалах таких поселень, як Бондариха і Оскіл. Знахідки матриці двовушкового шестигранного кельту на Бондарихінському поселенні і бронзового кинжалу на поселенні поблизу с. Оскол дозволило В. А. Іллінській датувати ці пам'ятки XI—IX ст. до н. е.²⁴ Приблизно до цього часу можна віднести і поселення на Орелі. Для уточнення цієї дати мають важливе значення взаємовідносини бондарихінської культури з чорноліською. Дуже істотні вони і для осмислення складного історичного становища, яке склалося у прикордонні Степу і Лісостепу в пізній період бронзового віку. Тому на даному питанні треба зупинитись докладніше.

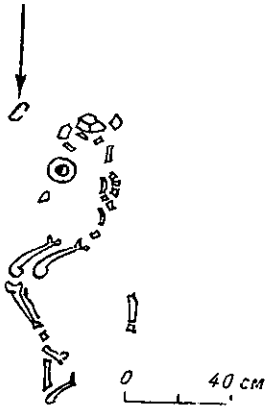

Рис. 5. Поховання бондарихінської культури з кургану біля с. Чернетчина Магдалинівського району Дніпропетровської області.

При характеристиці кераміки, яка походить з бондарихінських поселень, відзначалось, що разом з нею в перемішаному стані, який виключав існування на поселеннях особливого культурного шару чорноліської культури, зустрічалась порівняно велика кількість чорноліської кераміки. Умови її залягання у перемішаному вигляді на всіх розкопках і по всій площі поселення виключають існування на цих поселеннях горизонтальної стратиграфії, або, інакше кажучи, особливого культурного шару, залишеного племенами чорноліської культури. Ця кераміка різко відмінна від бондарихінської. Її тісто старанно вимішане. Як домішки використані пісок, слюда. Випал рівномірний. Зовнішня і внутрішня поверхні залощені. Колір посудин жовто-оранжевий або чорний. Посудини порівняно тонкостінні, з опуклим тулубом і добре позначеною шийкою та плічками. Частина кераміки орнаментована. Орнамент виконано зубчатим штампом.

Він частіше розташований на плічках і шийці і складається з паралельних горизонтальних і похилих смуг, які підходять під кутом одна до другої. На деяких посудинах між горизонтальними і похилими смугами розташовані насічки (рис. 6, 1—4). Техніка виконання орнаменту дуже ретельна. Форми посуду, обробка поверхні і орнамент зовсім не властиві бондарихінській кераміці. Ця кераміка має аналогії серед матеріалів Суботівського городища та інших пам'яток чорноліської культури, де разом з нею знайдені датуючі речі (бронзові двокольчасті вудила кобанського типу, бронзові псалії з муфтоподібними отворами та ін.)²⁵, на підставі яких ця кераміка датується VIII ст. до н. е. Слід відмітити, що на Орелі є і ранньочорноліські пам'ятки, датовані X—IX ст. до н. е.²⁶, що підтверджує і уточнює час існування пам'яток бондарихінської культури на Орелі. Спільне залягання бондарихінської та чорноліської кераміки, крім Орелі, відзначено на пам'ятках Сіверського Дінця і Ворскли, причому, за виключенням поселень поблизу сіл Гупалівка, Залінійне, Хухра, чорноліська кераміка тут є в процентному відношенні в дуже незначній кількості, що видно з таблиці:

Пам'ятка	Нишаха	Бондариха	Оскіл	Хухра	Залінійне	Гупалівка
Бондарихінська	98	97	96	76	73	40
Чорноліська	2	3	4	24	27	60

На бондарихінських пам'ятках Ворскли і Сіверського Дінця зустрічаються поодинокі екземпляри ранньочорноліської кераміки, які, на нашу думку, слід вважати чорноліськими імпортами.

Той факт, що на Орелі є ранньочорноліська кераміка, дає підстави для припущення, що початок контактів між племенами бондарихінської і чорноліської культур відноситься до X—IX ст. до н. е. і що Орель була тією територією, де спочатку відбувались ці контакти. Характер їх залишається ще не повністю з'ясованим. Найвність поселень

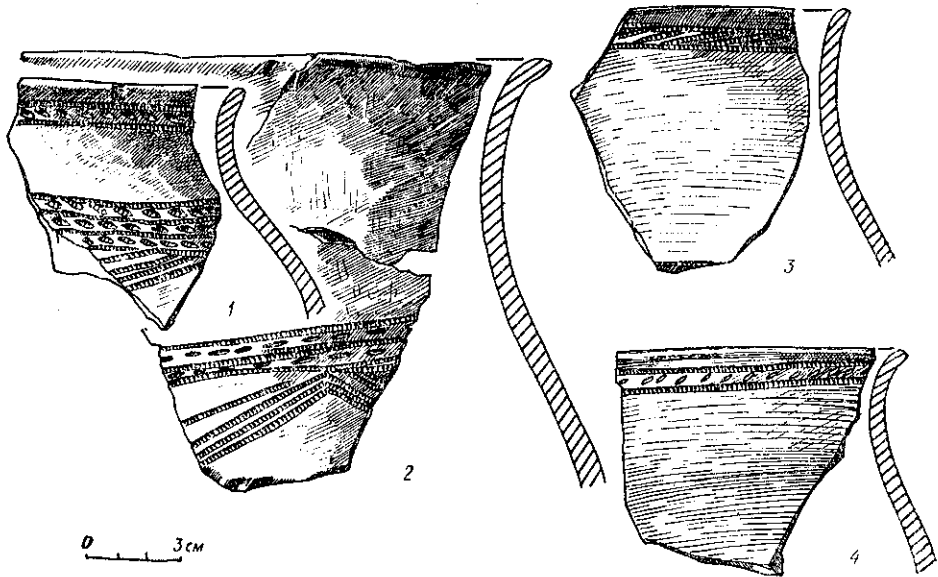

Рис. 6. Чорноліська кераміка.

і поховальних пам'яток бондарихінської культури може свідчити про те, що межиріччя Ворскли і Орелі було заселено бондарихінськими племенами, а пізніше сюди просунулась частина чорноліського населення.

¹ Телегін Д. Я. Дослідження поселень епохи бронзи на Дінці. — АП УРСР, 1956, 4, с. 83; Шрамко Б. А. Новые памятники предскифского времени на Северском Донце. — КСИИМК, 1957, вып. 67, с. 27.

² Ильинская В. А. Раскопки поселения бондарихинской культуры у с. Оскол. — КСИА АН УССР, 1959, № 8, с. 80—84.

³ Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. — Харьков, 1962, с. 125.

⁴ Ковпаненко Г. Т. Поселення періоду пізньої бронзи і раннього заліза поблизу м. Охтирки. — Археологія, 1957, вип. 11, с. 95—105; Ковпаненко Г. Т. Пам'ятки скіфського часу в басейні р. Ворскли. — Там же, 1961, вип. 13, с. 62—64.

⁵ Ильинская В. А. Бондарихинская культура бронзового века. — СА, 1961, № 1, с. 27.

⁶ Телегін Д. Я. Дослідження поселень ..., с. 83.

⁷ Шрамко Б. А. Древности ... с. 119.

⁸ Ильинская В. А. Бондарихинская культура ..., с. 27.

⁹ Археологія УРСР: У 2-х т. — К., 1971, т. 1, с. 365.

¹⁰ Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — Киев, 1977, с. 15.

¹¹ Мельниківська О. Н., Симонович Е. О. Розкопки в с. Комарівці на Посеймі. — Археологія, 1975, 15, с. 78, 80, 81; Тихонов Б. Г. Воронежская новостроечная экспедиция. — АО 1971 года. М., 1972, с. 77; Матвеев Ю. П., Медведев А. П., Прякин А. Д. Исследования на территории Воронежской области. — АО 1977 года. М., 1978, с. 73.

¹² Тагаринов С. И., Копыл А. Г. Отчет об археологических разведках и раскопках на северо-востоке Донецкой области в 1975 г. — НА ІА АН УРСР, 1975/14 а, с. 25—30, 37.

¹³ Ильинская В. А. Бондарихинская культура ..., с. 31.

¹⁴ Там же, с. 28, 29.

¹⁵ Буйнов Ю. В. О погребальном обряде племен бондарихинской культуры. — СА, 1977, № 4, с. 208—215.

¹⁶ Там же, с. 214.

¹⁷ Там же, с. 215.

¹⁸ Клименко В. Ф. Отчет о раскопках курганов у с. Чернетчина в 1972 г. — НА ІА АН УРСР, № 1972/16, с. 4.

¹⁹ Буйнов Ю. В. О погребальном обряде ..., с. 213.

²⁰ Привалова О. Я., Привалов А. И. Исследование памятников археологии: (Отчет за 1975 г.) — НА ІН АН УРСР, № 1975/38, с. 15. Висловлюю подяку О. Я. і О. І. Приваловим за дозвіл опублікувати матеріали.

²¹ Отрощенко В. В. Погребения с трупосожжением у племен срубной культуры Нижнего Поднепровья. — В кн.: Энеолит и бронзовый век Украины. Киев, 1976, с. 172—190; Ковальова І. Ф., Волковой С. С. Маївський локальний варіант зрубної культури. — Археологія, 1976, 20, с. 3—22.

²² Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. — Киев, 1961, с. 45; Покровська Е. Ф. Кургани передськіфського часу в басейні р. Тясмин. — Археологія, 1953, 8, с. 128—137; Мовша Т. Г. Погребения предскифского времени с Коломиийщины. — МИА, 1956, № 130, с. 204—206; Бородулин В. Г. Исследования в зоне Краснопавловского водохранилища. — АО 1974 года. М., 1975, с. 261—262; Ковпаненко Г. Т. Погребения VIII—VII вв. до н. э. в бассейне р. Ворсклы. — КСИА АН УССР, 1962, № 12, с. 66—72.

²³ Березанская С. С. Лебедовская культура. — В кн.: Энеолит и бронзовый век Украины, с. 196—202.

²⁴ Ильинская В. А. Бондарихинская культура ..., с. 35.

²⁵ Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском правобережье, с. 183, 184.

²⁶ Беляев О. С. Раскопки поселения бронзы поблизу с. Йосипівка. — Археологія, 1977, 22, с. 47.

А. С. БЕЛЯЕВ

Новые данные о бондарихинской культуре

Резюме

В статье публикуются результаты исследований памятников бондарихинской культуры на р. Орели, которые уточняют ее юго-западную границу. Ставится вопрос о двух видах погребального обряда (трупосожжение и трупоположение) этой культуры. Рассматривается проблема взаимоотношений бондарихинской и чернолесской культур. Утверждается, что начало контактов между племенами этих культур относится к X—IX вв. до н. э.

М. О. ХОМЧИК, Г. М. ШОВКОПЛЯС

Знахідки ранньої пори залізного віку з Києва (із збірок Державного історичного музею УРСР)

Тривалі дослідження різноманітних археологічних пам'яток на території Києва переконливо свідчать, що з кінця палеоліту вона майже безперервно заселялась в усі наступні історичні епохи. Заселялась й у ранній залізний вік, що тривав з VIII ст. до н. е. до перших століть н. е. Ф. Енгельс називав «героїчною епохою»¹ в житті людства епоху, коли йому стало служити залізо — найвизначніший з відомих металів.

Найдавнішими матеріалами цієї епохи в колекції музею є ліпний глиняний посуд, зібраний археологічною експедицією музею на піщаному підвищенні правого берега р. Почайни на місці сучасного житлового масиву Оболонь (вул. Маршала Тимошенка)². Привертає увагу фрагмент високої посудини тюльпаноподібної форми, під прямими вінцями якої розміщений орнамент з наскрізних проколів, а на тулубі — дві смужки наліпних валиків, трикутних в розрізі (рис. 1, 1). Він нагадує посуд з Суботівського городища та поселення Хрещатик³. Наліпний розчленований валик є й на уламках стінок інших посудин (рис. 1, 2, 3). Можливо, ці культурні залишки походять з місця короткочасного перебування групи місцевого землеробсько-скотарського населення, яке поселилось на широких луках давньої Оболоні на час випасу худоби та заготівлі сіна.